

Сима М. Ћирковић*

ЋИРИЛИЧКО ШТАМПАРСТВО И КУЛТУРА БАЛКАНСКИХ СЛОВЕНА

Јубилеј штампарије Црнојевића, везан за појаву њеног првенца *Окѣиоиха*, може и треба да послужи као повод за размишљање о судбини примене штампарске вештине на ћириличку писменост, о економском и техничком аспекту деловања пионира нашега штампарства. Историја технике је одавно уочила занимљиве случајеве несклада између проналаска, техничког изума и социјалог контекста у коме се појавио. Познати су изуми на које се дуго чекало, али и понеки преурањени, за чију практичну примену и експлоатацију услови нису били зрели. Када без свечарског усхићења, трезвено и хладно говоримо о томе, морамо поред неоспорне величине догађаја запазити и његове ограничености, иза сјајних почетака, који би могли симболички заступати нову епоху културне историје, видети и туробни наставак, закржљавање и замирање великог изума, тако да су Срби и сви други који су се служили ћирилицом, морали у XVIII и XIX веку поново освајати вештину штампања и ставити је, тада дефинитивно, у службу културног успона.

Улогу најстаријег ћириличног штампарства, а у крајњој линији и величину подвига Ђурђа Црнојевића и монаха Макарија најпре ћемо разумети ако их посматрамо у перспективи оне епохе, удубљујући се у конкретне околности, ослободивши се, колико год је могуће, савремених представа и онога чиме смо ми заокупљени. На првом месту треба да потражимо оно што је особено у месту и времену појаве наше најстарије штампарије, да се упитамо да ли је у историјској ситуацији било момената који су олакшали или отежали подвиг, који су могли

* Академик Сима М. Ћирковић, Филозофски факултет, Београд

утицати на развој, који су, у извесном смислу, предодредили судбину тога изума у нашој средини.¹

Лако је уочити значај места доводећи пред очи чињеницу да је пред крај XV века Венеција била једно од највећих жаришта раног европског штампарства, да је на прелому из XV у XVI век у граду радило око 150 штампарских преса. Разумљиво је онда да су за улогу посредника и пионира у ширењу штампарске вештине били предодредени они који су имали интензивне везе са градом светог Марка. Значај медитеранске ситуације може се очитати и на улози људи са тла Црне Горе у развоју штампарства уопште. Бавећи се ћириличким штампарством имамо у виду Макарија, али и његовог изузетног настављача Божидара Вуковића. Не смемо, међутим, заборавити удео Андрије Палташића у раном латиничком штампарству (1477 - 1490),² па ни учешће у грчком, посредством онога Дамјана *de sancta Maria de Spizio*, који је 1520. био патрон и финансијер издања грчког Пентикостара и Минеја за септембар.³

¹ Нема потребе да се овде наводи литература о нашем старом штампарству пошто постоји посебна обимна библиографија: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа I - IV, Цетиње 1988-1991*. Бележим само два зборника који су ми постали приступачни од времена одржавања научног скупа на коме је прочитан кратак извод овога рада. Једно је зборник радова са раније одржаног скупа, подељен учесницима у јуну 1994: *Црнојевића штампарија и старо штампарство*. Радови са научног скупа Цетиње 11. и 12. маја 1989. године, ЦАНУ. Научни скупови 26, Одјелјење умјетности 9, Подгорица 1994. Друго је јубиларни зборник САНУ, Матице српске и Народне библиотеке Србије; *Пет векова српског штампарства 1494 - 1994*, Београд 1994. Део тога зборника чини Лексикон српкословенског штампарства (стр. 73-218), који је приредио М. Пешикан. Чланцима су представљени штампари, штампарије, појединачна издања, графички и технички проблеми. За тему овог саопштења важан је чланак: Цена књиге (стр. 206).

² О Палташићу уп. сада: Д. Мартиновић, *Нова сазнања о дјелатности наших штампара латиничких књига из XV и XVI вијека, с посебним освртом на рад Андрије Палташића Којоранина*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, стр. 177 - 191, и М. Милошевић, *Судски сир Андрије Палташића са оријентом око финансирања штампарије књиге Диодора Сицилијанца и Тацитија 1477. године*, на истом месту стр. 157-176.

³ Колико ми је познато у историјама нашега штампарства није запажена улога финансијера и издавача који је у грчком Пентикостару после штампара забележен као ктитор: *sumptu et requisitione D. Damiani de Santa Maria de Spici, MD XXV, mense decembrio*, а грчки, εχ Σπετζιον, της Ιλλυριδος. E. Legend, *Bibliographie hellenique III*, Paris 1885 (1963) p. 298-299, на p. 305 и 311 он је наведен као финансијер Минеја за септембар (D. de Santa Maria). Мислим да је свакако у питању Богородица Ратачка и да би овог Дамјана требало тражити међу њеним монасима или старешинама. Уколико је световно лице могао би бити трговац, можда један од оних који су оставили трага у актима

Размишљајући о времену појаве ћирилске штампарије присећамо се да је било протекло тек 40 година од проналаска штампе, да је закашњење с којим је стигла у Црну Гору мање од онога с којим је у XIX веку стигла жељезница у Србију. Али, фатално је било што тих 40 година покрива један од најтежих прелома у српској историји, онај чији је формални израз у губитку државне самосталности, а суштински у нестанку просперитета заснованог на рударству и трговини, у искорењивању друштвене и културне елите, деградирању цркве до положаја у коме није могла остваривати ранију културну мисију. Обезглављена и разбијена (до 1557) на оквиру османских управних јединица, осиромашена одузимањем поседа и нестанком моћних и богатих заштитника, морала је да се носи са свим наслеђеним задацима располажући неупоредиво мањим средствима, увелико ограничена у слободи деловања.⁴ Прелаз од релативног просперитета ка све већем сиромашењу и исцрпљивању уочи покретања ћириличног штампарства, пресудно је утицао на његову рану фазу.

Настојећи да сагледамо реалне околности у којима се појавило и ширило штампарство на ћириличком подручју не смемо заборавити да је оно зачето и рођено као привредна делатност, као искоришћавање потенцијала једног техничког изума да би се зарадио новац. Експанзију европског штампарства у првој фази понели су на својим плећима предузетници, зналци вештине и власници направа и прибора неопходних за њено упражњавање. Они су обезбеђивали континуитет и носили напредак, они су остварили графичка усавршавања и иновације заокруживши штампарску технику до мере у којој се одржала све до XVIII века.⁵ Али, после неколико деценија раста и разграничавања дошло је међу штампарима до диференцијације под утицајем извесних економских особености производње и промета књига.

Архивски материјал из водећих земаља европског штампарства омогућио је изванредан увид у имовинске односе и услове пословања. Показало се да опрема штампарске радио-

царинарнице у Саутхемптон. Из књиге В. Костића, *Дубровник и Енглеска 1300 - 1650*, Београд 1975, бележим оне са именом Дамјан из списка 1504 - 1505: Damiane de Montenegro (стр. 468, 469, 470), Damiane Pastroviche (стр. 470, 472), Damiane de Pastrovicho (стр. 471), Damiane de Catro, (стр. 471) Damiane de Bwdeva (стр. 472, 479).

⁴ О проблемима у вези са положајем српске цркве између пада Деспотовине и Макаријевог обнове уп. В. Ј. Ђурић - С. Ђирковић - В. Кораћ, *Пећка њаширјарија*, Београд 1990, стр. 242 - 248 и 348 - 349.

⁵ L. Febvre - H. J. Martin, *L' apparition du livre*, Paris 1971².

нице са пресама и осталим прибором није тражила улагање великог капитала, али да су слова била скупа и да су се морала сразмерно често замењивати, да су оптималне пропорције метала у легурама из којих су изливана слова представљале проблем и у XVIII веку, кад су специјализовани ливци слова већ имали дуге традиције. Велико је, међутим, било улагање у свако појединачно издање, јер је цена хартије била веома висока. Само једно издање у тиражу од 400 или 600 примерака вредело је колико цела радионица са свим залихама слова. Папир је крајем XV и у XVI веку више стајао од штампе. Удео цене папира у укупној цени књиге зависио је, наравно, од квалитета папира и особености саме књиге. Код публикација у осмини (*октава*) једнак је био удео трошкова штампе и вредности папира. Пропорција се одржавала кроз XVI и XVII век са тенденцијом смањивања удела цене папира у укупној цени књиге која се, по правилу није коричила, већ је била у промету у табацима, које би купац по жељи увезивао.

Треба имати на уму околности да су Италија, Француска и Немачка имале производњу папира, да им је тржиште папира било неупоредиво приступачније него штампарима на Балкану. Из ретких сачуваних уговора могло се видети да ни транспортни трошкови нису били безначајни. Код књига штампаних у Лиону, а испоручених у Поатјеу трошкови преноса су оптерећивали цену приближно петином укупног износа.⁶ Сразмерно велики новац, уложен у поједино издање, остаје дуго заробљен у примерцима књига, све док се не распродају. Отуда је издавање књига као посао врло ризично, зависно од брзине обрта, промета, продаје. Управо је то изазвало већ споменути диференцијацију међу штампарима, јер је мало њих располагало капиталом неопходним за више издања и континуирану делатност. Добро су пролазили они који су свој посао развили у правцу продаје књига и у правцу издавачких услуга за познатог купца. Они други, који то нису могли, претворили су се у раднике оних успешних или су били присиљени да потраже неког јаког финансијера у лицу господе, градских власти или црквених установа, којима би вршили типографске услуге. Послови су често били пригодни, па су штампари мењали патрона, али и место, претварајући се у путујуће занатлије.

Кад се штампарска вештина проширила до ћириличног подручја оба профила су се усталила, па их срећемо у лику

⁶ L. Febvre - H. J. Martin, нав. дело, 169 - 171. О пореклу хартије уп. V. Mošin, Vodení znací najstarijih srpskih štampanih knjiga, *Зборник МПУ* 11 (1967) 17 - 23.

техничара - штампара уз неког господара као Ђурађ Црнојевић или уз манастир (Цетиње, Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева, Мркшина Црква), или у лику самосталног предузетника какав је био Божидар Вуковић, који је штампарску делатност повезивао са трговином и деловао као издавач и књижар.⁷ Стручњаци су одавно утврдили да су први штампари ћириличких књига потпуно владали техником и стваралачки је применили, са много вештине накалемили на дугу традицију рукописног умножавања и уобличавања књига. Све што се тицало знања и умења било је ту, па ипак, проналазак је с муком хватао корена и био далеко од тога да се умножи, расцвете и одигра у културном развоју улогу која би се могла упоредити са оном коју је одиграо у зони употребе латиничког писма.

У трагању за објашњењем те појаве морамо обратити пажњу материјалној и пословној страни штампарске делатности, о чему имамо веома мало података у очуваним изворима. Из поговора *Окѣтоиху* види се да је цетињска радионица имала осам људи, што одговара особљу потребном да опслужи две пресе. Макарије је, бесумње, био главно стручно лице, за њега се каже да је *рукогелисао* књигу (*рукогелијем* називају свој производ и Љубавићи). Главна улога се, ипак, приписује војводи Ђурђу Црнојевићу: "написах сију душеспаснују књигу" или у Поговору: "и саставих форми на њих же в једино лето осмим чловеком свршити охтоих".⁸ Одгонетајући каква је била његова стварна улога морамо се подсетити на улогу коју је имао херцег Стјепан приликом покретања ткачке радности (*arte di lana*) и производње оклопа у Новом. Он је прикупио стручњаке, набављао материјал и основна средства, а код оклопа је унапред откупљивао производњу.⁹ Са сигурношћу се може узети да су господареve заслуге биле у инвестирању, жртвовању средстава потребних за рад штампарије и издавачке подухвате. Није, ипак, познато докле је ишло господарево добротинство: да ли је финансирао сва издања, сносио све трошкове,

⁷ Особени профил Божидара Вуковића оцртао је Д. Медаковић, *Графика српских и њима мѣстних књига XV - XVII века*, Београд 1958, 27 - 41.

⁸ О томе да у периоду XVI - XVIII века једну пресу опслужује 4-5 радника уп. L. Febvre - H. J. Martin, нав. дело, 204 - 206. Код нас се још увек термин "форме", употребљен у овом и неким другим поговорима, тумачи као слова. Међутим, у раном европском штампарству форме су сложене странице на мермерној плочи, покретне да би се могле премазивати бојом. Распоред *форми* зависи од начина пресавијања табака и води рачуна о месту странице у свесци од 4, 8 или 16 страница.

⁹ О томе уп. С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 121 - 128. О производњи оклопа: I. Stjepčević, *Lastva: Historijski pregled*, Glas Boke, Kotor 1934, 27.

а оно што је произведено поклањао? Како о економској страни рада Црнојевића штампарије нема података, морамо остати опрезни и уздржани, имати на уму да је реч о значајним средствима.

Из времена рада каснијих штампарија имамо срећом неколико података који бацају какву - такву светлост. Одавно је познат запис из књиге горажданске штампарије Љубавића (1520) у коме један брат штампар моли оног другог, од кога очекује да ће завршити књигу, да остави "некоју чест" (део) од "цијене нашега рукодјелија" - дакле, да снизи цену, "да би како не заборавили нас свештеници".¹⁰ И књиге манастирских штампарија производиле су се, дакле, за продају и у њиховој цени било је неке резерве, које су се штампари могли одрећи душе ради.

Тестамент Божидара Вуковића и понеки податак из XVI века откривају нам ред величина коме су припадале цене књига. Распоређујући своју имовину, Божидар Вуковић је у првом тестаменту штампарски прибор наменио манастирима на острвима Скадарског језера, али је касније од тога завештања одустао.¹¹ Тим манастирима је и касније намењивао рукописне књиге, док је штампане књиге налагао да се пошаљу у Дубровник, где је, очигледно, био главни центар трговине ћириличким књигама, и да се одреди цена по којој ће се продавати. За *Минеје* изричито каже да су се дотле продавали по 4 дуката примерак и одређује цену од 3 дуката, док за друге књиге предвиђа само нову цену: *Окѡиоиси* да се продају по 5 лира и 15 солада, *Псалтири* и *Мисали* по дукат и четврт, а мали *Молитвеник* повезан у кожу по 5 лира. Кад се цене сведу на дукат као боље познату новчану јединицу,¹² добија се овај ред: *Минеј*

¹⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, бр. 458 стр. 146. Пропратни текстови из старих српских штампаних књига сабрали су и презентирани транслитерирано у већ цитираном зборнику *Пет векова српског штампарства*, стр. 219 - 231 (М. Пешикан).

¹¹ Ј. Тадић, Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века, *Зборник Филозофског факултета у Београду VII/1* (1963) 337-360, о ценама књига стр. 357.

¹² Ј. Тадић, *нав. дело*, 348, дао је курс у време састављања тестамената. У Венецији и на млетачким поседима се поред обрачунавања у дукатима (обично веће суме и крупније трансакције) обрачунавало у сребрном новцу, где је основна јединица била лира (либра), која се састојала од 20 солада (некадашњи солид у који је ишло 12 динара). Противвредност једном златном дукату било је 6 лира и 4 солда (у неким документима из Котора, који се касније цитирају, бива и 6 лира и 5 солада). Однос између ових јединица зависио је од општег односа злата према сребру и од врсте реалних јединица сребрног новца у оптицају (тежина и финоћа сребра).

3 дуката, *Псалтир* и *Мисал* 1,25 дуката, *Октоих* 0,92 дуката и *Молитвеник* 0,80 дуката.¹³

Идентификација на овај начин забележених наслова са познатим издањима Божидача Вуковића није ни лака ни поуздана, нарочито у случају *Мисала* и *Молитвеника*. Да ли се под првим именом подразумевао *Литургијар*, а под другим *Зборник*, који се јавља у верзијама неједнаког обима и формата. У сваком случају, *Минеј* је најобимнија и највише украшена и илустрована књига Божидареве штампарије, па је разумљиво што ценом отскаче од других издања. Брижљиво степеновање у одређивању цене сведочио би о томе да су утицали економски критерији, а да међу њима обим (а преко њега и количина скупе хартије) није био пресудан. *Псалтир* је имао 44 табака, а *Литургијар* око 30 табака.

Цене са којима се оперише у тестаменту Божидача Вуковића не отскачу, него припадају истом реду величина у коме су малобројни подаци о трговини књигама и њиховим ценама до у другу половину XVI века. Божидарев син Виченцо (Вицко) се није држао очевих препорука кад је 1542. у Шибенику са ортаком Јованом Ангуром правио обрачун завршеног трговачког друштва. Међу неподељеним стварима остао је и сандук књига са 17 *Минеја* који су процењени на 30 либара по комаду, 7 *Октоиха* процењених на 11 либара 5 гроша и 8 малих молитвеника (забележени као "офичијети") процењених на 8 либара.¹⁴ Ако се обрачунавало истим новцем као у Венецији, што је врло вероватно, онда би *Минеј* био процењен на 4,5 дуката, *Октоих* на 1,7 дуката а мали служабник на 1,25 дуката.

У Котору су нађени још понеки документи који осветљавају трговину књигама које су штампали Божидар и његов син. У Котору је посредник у трговини био Лазар Брајановић, муж Божидареве ванбрачне кћери Магдалене. Код њега се 1543. задужио Дмитар Андројевић, трговац из Никољпазара (Бијело Поље), за суму од 61 дуката и 20 белих аспри за 33 књиге штампане словенским писмом (*stampatis in litteris sclavis*). Из њиховог уговора произилази да је просечна цена једне књиге у промету између штампара, односно његовог заступника, и трговца који никако није био последњи купац, износила

¹³ Ради контроле предочавам да је дукат вредео 124 солда. Цена *Октоиха* је 115 солада (5x20+15) што чини 0,92 дуката, док је цена малог *Молитвеника* 100 солада (5x20) што износи 0,80 дуката.

¹⁴ М. Milošević, *Novi izvori Kotorskog, Vatikanskog i Mletačkog arhiva o djelatnosti Vukovićâ, štampara i knjižara XVI vijeka, III симпоскарска и књижевна гжелатиноси Божидача Вуковића Подгориџанина. Радови са научної скупи Тишопрад, 29. и 30. септембра 1983*, Титоград 1986, 291.

1,8 дуката.¹⁵ Ови исти пословни људи су и касније трговали књигама, што открива да су имали интереса и да се роба продавала, мада веома споро.¹⁶

Цене се могу докучити и из погодбе између Николе Маритића и Трифуна Михаилова Буће из 1565, којом је предвиђен начин исплате два дуга Николина. Један у износу од 1425 белих аспри за 20 српских књига, и то 8 Псалтира, 7 Литургијара и 5 Требника платиће следеће године, док ће дуг од 1390 аспри за других 20 српских књига, и то 8 Псалтира, 6 Литургијара и 6 Требника исплатити чим се врати са путовања у Србију.¹⁷ Ова два износа и њихов збир омогућавају да се успоставе три једначине и да се дође до цене сваке поједине врсте књига. Сви рачуни су у складу ако се Псалтирима и Литургијарима припише цена од 80 аспри, а Требницима од 45, што у дукатима (у то време према истом документу 50 белих аспри ишло је у дукат) износи: 1,6 за Псалтире и Литургијаре а 0,9 за Требнике.

О првим штампаним књигама, као што је већ речено, немамо података о цени. Па и пресе и пунце за прављење калупа за словенска слова у дубровачком тестаменту из 1502. немају забележену материјалну вредност.¹⁸ Тек за "Офичје од блажене дјеве Марије", штампано у Венецији 1512. in littera et idiomate serviano, знамо колику је вредност приписивао штампар. Трговац који је књиге понео ad partes et loca Turcorum обавезао се да ће књиге продати што год буде могао повољније (prout melius potero). Ако би друкчије поступио дужан је за све то 20 дуката. Дакле, 0,4 дуката била је производна вредност примерка, у њој је била садржана она "не мала сума новаца" уло-

¹⁵ Р. Ковијанић, Неколико података о растурању књига Божидара Вуковића, *Штампарска и књижевна гјелатиности*, 173-175; Исти, Пошто су продаване прве српске књиге штампане у Млецима, *Зборник Матице српске за књижевности* 1 (1963) 164. Документи су у целини издати од стране М. Милошевића у студији наведеној у претходној напомени (стр. 229-231). У Османском Царству је у оптицају био сребрни новац чија је јединица *акча* или *аспра*, која је у односу на млетачки дукат и друге златне новце стално губила вредност. Сам документ даје однос: 1 дукат = 50 белих аспри.

¹⁶ Први уговор је склопљен 1543. а није исплаћен ни 1545, па је договорено да се исплати у две рате 1546. М. Милошевић, нав. дело, прилог V, Va, Vb. Код Р. Ковијанића се јавља и обрачун и у 1549. години.

¹⁷ И овај документ је објављен од стране Р. Ковијанића и М. Милошевића у цитираним радовима. У литератури су цене грубо извођене на основу општег просека, јер се није увиђало да се може рачунским путем доћи до цене све три врсте књига.

¹⁸ На овај драгоцен податак скренуо је пажњу М. Пантић, Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији у XV и XVI веку, *Споменица посвећена 130 - годишњици животоа и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности*, Београд 1974, 45-46.

жена у трошкове.¹⁹ Ова је књижица била скромног обима, па је и цена мања од оних које смо сретали.

Објављујући у своје време тестаменте Божидара Вуковића, проф. Јорјо Тадић је поредио цене рада и неких других артикала да би читаоцима приближио и олакшао разумевање цене књига. "Један добар бродоградилешни радник у Венецији примао је на име наднице 20 - 24 солда, у Дубровнику је дрводеља за један дукат морао да ради 6-7 дана, а зидарски радник и десет дана".²⁰ За дубровачки дукат, писао је даље Ј. Тадић, "могло се у Дубровнику купити једно теле или три - четири брава или преко 80 кгр пшенице или 30 сухих јагњећих, односно 15 брављих кожа".²¹ Та поређења нам показују да је за цену књиге требало много жртвовати, одрећи се других ствари, да се тек при добром материјалном стању могло, после задовољавања других пречих потреба, одвојити новца за књиге. Запажање је утолико важније што нас суочава са питањем колико је простран био слој оних који су могли одвојити новац за књиге. Од тога је зависило да ли ће штампарска радиност бити подстицана или ће закржљавати и замирати.

Са тачке гледишта културне улоге штампарског изума још је важније питање како стоји цена раних штампаних књига према ценама рукописа. Али, за такво упоређивање имамо премало материјала, а и оно чиме се располаже тешко се може свести на неки заједнички именитељ, већ и због тога што су међу рукописним кодексима веома велике разлике. Мора се, наравно, посезати за подацима из ранијег периода, када се утицај штампарске вештине није могао осећати. Једини податак којим сам располагао сведочио би да разлике нису биле велике. Неколико година пре но што ће прорадити Црнојевића штампарија, 1. августа 1487. у Дубровнику су фра Јаков Прибиловић, доминиканац, и свештеник Павле Радулић, склопили купопродајни уговор о једној несвакидашњој књизи. Фратар је продавао Мисал исписан на три језика: латинском, италијанском и словенском по цени од три и по дуката. Кодекс је тада био у Скопљу у рукама свештеника Павла Радовчића, који је требало да га преда купцу. Предвиђено је било да ће продавац вратити дукат примљен на име дела цене, ако би књига била пропала или се нађе да је у лошем стању.²² Мисал је по обиму и

¹⁹ М. Динић, Три документа о Офичју штампаном ћирилицом 1512. године, *Историјски часопис* 2 (1949-1950) 113-114.

²⁰ Ј. Тадић, Тестаменти Божидара Вуковића, 349.

²¹ Ј. Тадић, Тестаменти Божидара Вуковића, 349.

²² HAD, *Diversa Notariae* 67 f. 170', 1. VIII 1487. О књизи се каже само: *unum librum in uno volumine in quo est scriptum missale tripliciter, videlicet in*

садржају сасвим упоредив са књигама чије смо цене раније спомињали. Чињеница да је трострук могла је само увећати вредност. Украси се не спомињу, а не сме се губити из вида да је то ипак био кодекс "из друге руке", половна књига, која је у време настанка много више вредела.

Ретки подаци из записа српских рукописа нису сагласни. Има помена Минеја по цени од 3 дуката, али и јеванђеља која су коштала 10 дуката.²³ Срећна је околност да имамо прегршт података о ценама рукописа у Котору у XV веку, које је сакупио и саопштио Р. Ковијанић. Први се односи на Псалтир са антифонама, које је требало да испише Јакша Гавров Вракјен 1432. године лепим словима "на обилатим листовима доброг пергамента" за 30 перпера которских што одговара суми од 10-11 дуката.²⁴ Године 1450. је један Мисал послужио као залог за зајам од 12 дуката, из чега се може закључити да је више вредео. Никола Пасквалић је 1437. и 1446. добио наруџбину да за цркву светог Јакова и манастир светог Николе испише и украси Псалтир велики са антифонама и иницијалима (илуминирани рукопис) словима и минијатурама какве фратри

gramatica itala seu latina et in vulgari italo et in vulgari et litera sclaua, quem librum dixit esse in Schopia in manibus presbyteri Pauli Radoucich.

²³ М. Пешикан је у споменутом чланку (Лексикон, *Пет векова српског штампарства*, 136) упозорио на податке о ценама у записима српских рукописа: једно јеванђеље откупљено је 1534. са 500 аспри, а 1558. је једно друго заложено за 450 аспри. Из тога је извео тачан закључак да је цена рукописних књига достигала 10 дуката. С тим је у складу и цена Апостола из 1598. такође 500 аспри. Има, међутим, и у тим малобројним подацима великих разлика. Минеј је 1566. купљен за 3 дуката, један рукопис 1540. за 90 аспри (око 2 дуката у то време). Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зајиси и најѣиси* I, бр. 490, 502, 585 (= IV бр. 6333), 895 (=IV, бр. 6470). Не знам шта бих почео са записом II бр. 4584 у коме је књига 584 аспре, а томе је еквивалент 2 дуката, три гроша, полгрошица и три аспре, што може одговарати једино знатно каснијем времену (прва половина XVII века). Судећи по контексту у коме се налази списак у запису II, бр. 4600, вероватно се не односи на књиге: *Цена Псалтирѧ .З. сребрњикѧ; цена лѣтѧргѣ .в. сребрњика; цена параклисѧ .в. динара; цена маслѧ .еѣ. динарѧ; цена тетроевангелѧ .г. перпере.*

²⁴ Р. Ковијанић, *Койторски медалјони*, Београд 1980² бр. 71, 72 и 73, стр. 153 - 158. Није ми познато да ли је писац ове податке саопштио и у неким другим својим текстовима.

Како је реч о периоду у коме није преовладао млетачки новчани систем, треба имати на уму да је у Котору, као и у Дубровнику и Србији, 12 сребрних динара чинило 1 перперу, а да је однос према дукату зависио од вредности реалне сребрне јединице. У документима се наводило колико се перпера или динара рачуна у дукат. Курсеви су се могли реконструисати на основу дубровачких докумената, али нисмо сигурни да је которски динар имао једнаку вредност, па отуда треба имати мале резерве. Око средине XV века 1 млетачки дукат је вредео 32-36 динара (2,66 - 3 перпере).

изаберу, а за то је добијао папир и 110 перпера! Ковијанић примећује да је за то "могао купити 11 волова". Прерачунато у дукате то је било око 38 венецијанских златника.

Колико је цена кодекса зависила од опреме и украса показују примери рукописа које је приредио Иван Силвестров од Луже, како се писао у ћирилским документима, или Ђовани Лукса, како су његово име (Johanes de Luxia) транслитерирани савремени писци. Овај истакнути нотар, канцелар и помало политичар бавио се и калиграфијом.²⁵ Он је 1430. преписао Мисал за 70 перпера, што одговара суми од 24 дуката, а преписао је такође и два Мисала за 50 дуката, које је Радула Марка Симонова поклонила цркви светог Трипуна. Мисал велики и *Liber de proprietate rerum et animalium*, сâм је написао, украсио, поклонио кћери за мираз и кодекси су 1444. слани у Венецију да буду продати за не мање од 80 дуката, што значи 40 дуката један кодекс.

У светлости тих података цена троструког Мисала из 1487. делује сасвим нерепрезентативно. Није ли то можда била штампана књига? Иначе, изнети примери потврђују да је и на нашем поднебљу важило оно што је познато из западне Европе: у време умножавања преписивањем биле су огромне разлике међу кодексима с обзиром на материјал, писмо, украсе, опрему, а цене рукописних кодекса биле су много више од цена штампаних књига. Као и код касније индустријске производње масовност је у умножавању књига омогућила појефтинијење и уједначење на нижем нивоу.

На которском тржишту су, судећи по нашим малобројним подацима, књиге најстаријих ћириличких штампарија биле вишеструко (од три до десет пута) јевтиније од њихових латинских рукописних верзија. Штампарска вештина је, дакле, и у наше крајеве донела могућност појевтинијења и масовног ширења књиге, али та могућност није остварена, јер је то било време општег сиромашења и сужавања круга потенцијалних купаца књиге. Видели смо поређења цена књиге и зарада на страни потенцијалних купаца, а није много лакше било ни на страни оних који су сносили трошкове производње. Ако са Ј. Тадићем узмемо да је и после снижавања од 25% у цени Божидаревих Минеја остало још толико потенцијалног профита,²⁶ доћи ћемо до производне цене Минеја од 2 дуката по примерку, што за тираж од 200 примерака значи инвестицију од 400 дуката, а за 1000 примерака чак фантастичних 2000

²⁵ О њему уп. *Историја Црне Горе* II/2, 126, 144, 257, 263, 271 (И. Божић).

²⁶ Ј. Тадић, *Тестаменти Божидача Вуковића*, 349.

дуката! Подсетимо се да је војводска годишња провизија Црнојевића била 500, касније 600 дуката.

Разлика између танке струје ћириличног штампарства, које попут понорнице нестане на једном месту да би се појавила на другом, и силовитог и бујног полета европског штампарства, највише пада у очи кад се пореди садржај онога што се штампало. Немогуће је у кратком тексту дочарати шаренило, богатство и разноврсност инвентара књига штампаних у европским земљама од 1500 године. Међу хиљада наслова било је ту и "бестселера" - међу којима су биле не само обредне књиге, латинске граматике и Библија, него и списи Еразма Ротердамског - затим сваковрсних дивот издања, па и необичности, као седмотомни коментар Јустинијановог кодекса.²⁷

Насупрот томе богатству стоји код нас неколико наслова литургијских књига које су штампале ћириличке штампарије XVI века. Све се оне јављају у малом списку књига које су српски канонички текстови XIV века налагали да их мора поседовати сваки свештеник: "апостол, јеванђеље, литургију, триод, номоканон, псалтир и октоих". Од осталих текстова које су ти исти канонички списи захтевали: "господским празником службу и чтенија на поученије људем"²⁸ понешто се налазило у издавачком програму у свему изузетног Божидара Вуковића, који је штампао и зборнике мешовитог садржаја и водио рачуна о онима "који иду на пут", па је неке од књига штампао "помањим словима".²⁹

Из пропратних текстова у раним ћириличким књигама види се да је снабдевање црква светим књигама основна побуда штампара и финансијера. У појединим поговорима наглашава се страдање црква од Агарјана и пропадање књига. Само Божидар Вуковић истиче значај изума који је ваљало искористити. Дошавши у Венецију "видех с'ста-вљајуштих бож'ствна писанија на типарех Фруги же и Грки и иније језики. Желанијем в'ждеlex и наша србска же и блгарска такожде на типарех с'ставити..."³⁰ Међутим, Божидар није остао на ограниченом репертоару књига неопходних парохијском свештенику,

²⁷ S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Harmondsworth 1979, 139-145.

²⁸ V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa*, *Starine* 6 (1874) 176.

²⁹ Од како је С. Новаковић, Божидара Вуковића зборници за путнике, *Гласник СУД* 45 (1877), 129-167, приказао ову врсту књиге откривено је много новина. Уп. сада: Зборник за путнике Божидара Вуковића из 1521 и 1536, *Пет векова српској ипшамларсџба*, 121-123 (М. Пешикан).

³⁰ Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и напџиси I*, Београд 1902, бр. 445, стр. 140; *Пет векова српској ипшамларсџба*, 222.

он је пробио тај круг и покушао да штампаном књигом пође у сусрет широком интересовању које је довело до попуњавања старе српске библиотеке.³¹ Он је штампом умножавао и понеки општеобразовни састав, житије светитеља, па чак и апокриф.³²

Проширење издавачког програма усмерава пажњу према породици, може се рећи фирми Вуковић и њеној изузетној улози у историји ћириличког штампарства. Већ смо видели да поуке из општег развоја европског штампарства упозоравају да је велики био значај финансијера појединих издања. Без финансијера се књиге нису могле производити и кад би се располагало потребним прибором и владало неопходним техничким знањима и вештинама. У улози издавача могли су се појавити они који су располагали знатним средствима и били спремни да та средства оставе заробљена у књигама док се не распрода одговарајући део тиража. Бржи повратак средстава могао се очекивати укључивањем у континуирану трговину, додавањем књига осталој роби којом се иначе трговало, или усмеравањем према познатом купцу (наручилац неког дела тиража, свештеници, ђаци, студенти, клерици и сл.). Божидар Вуковић је понешто од тих поступака могао применити. Пре свега, могао је штампарску продукцију да повеже са трговином, јер је имао пословне односе широм Европе од Лондона до Цариграда.³³ Објављене студије о Божидару и Виченцу Вуковићу показују да су они књигама трговали трајно, док се у издавачкој делатности запажају таласи: два циклуса Божидарева и деловање Виченца, у коме се рефлектује и континуитет понављањем Божидаревих издања, али и пословни неуспех

³¹ О ширини тематике старе српске библиотеке у периоду Деспотовине уп. S. Ćirković, *I Serbi nel medioevo*, Milano 1994², 216-220.

³² О неједнаким садржајима зборника, комбиновању различитих тиража, планирању двеју књига уп. К. Мано-Зиси, *Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака, Шћитамијарска и књижевна делатност*, 151-163.

³³ У нап. 14. наведен је скуп посвећен Божидару Вуковићу, који је у значајној мери унапредио познавање његове укупне делатности. О трговачкој делатности је било мало речи, па је утолико важније оно што је рекао Ј. Тадић објављујући Божидареве тестаменте (в. нап. 11). Лондонске везе Божидареве осветлио је В. Костић, *Дубровник и Енглеска 1300-1650*, Београд 1975, 87, 492. Био је укључен у трговину "карисејом" (kersey), врстом тканине којом је тада Енглеска засипала континент. Трговачка делатност на турској територији, укључујући и Цариград, покривала је обавештајну активност Божидареву за цара Карла V. Био је укључен у припремање напада на турску територију, који је реализован у облику напада на Нови. У том периоду Божидар је очекивао да ће га цар именовати за деспота Срба, али то је изостало. Уп. A. Cioranescu, *Documente privitoare la istoria Românilor culese din archivele din Simancas*, Bucuresti 1940, 16-20, 31, бр. 7, 8, 11, 12, 16, 31.

иницијативама за нови почетак с папском помоћи итд.³⁴ По-стројења Вуковића стајала су неупотребљавана док нису дошла у руке других.

О успешности или неуспешности Божидаревог и Виченцовог предузетништва у штампарству можемо судити само паушално на основу укупне судбине подухвата, јер немамо података о томе како су пролазила поједина издања, како су се разликовали поједини периоди њиховог пословања. Понављање одређених књига у дужим размацама, нарочито оних које нису имале непосредну литургијску функцију ("зборници за путнике"), говорило би о томе да тржиште није увек реаговало негативно. У том смислу би се могли тумачити и велики бројеви појединих књига у пословним документима Вуковићѐ и њихових ортака (Гаспар дела Векија, Амброзио Корсо). Само у једном документу наводи се 100 Мисала однетих у Београд, Видин, Никополъ и продатих, затим 75 Триода, 200 Псалтира, 76 Минеја и 200 неуезаних Псалтира у Венецију. То је преко 600 примерака у пословном односу само два ортака. Споменути Амброзио Корсо је 1554. слао у Србију два сандука са 200 српских књига.³⁵ У једном другом документу се спомиње 425 штампаних књига које је Гаспар однео у Угарску да се продају, а припадале су том истом Амбросију.³⁶ Размишљајући о економској страни старог ћириличног штампарства, о тржишту на које су књиге излазиле, треба имати у виду поред општег осиромашења и друштвеног преврата изазваног турским освајањем и велико проширење подручја на коме се ћириличка богослужбена књига могла продати. Из до сада познатих докумената се види да књиге одлазе поред Србије у Угарску, Бугарску, Македонију. У Псалтиру Јакова Крајкова из Софије из 1569. налази се нека врста зачетка књижарског огласа: коме су потребне свете књиге да зна да су донете у Скопље и да су у Кара Трифуна.³⁷ Неко време је општи пад куповне моћи био донекле неутралисан повећањем броја цркава и свештеника. Треба се подсетити на све оне православне епископије основане на територији Угарске уочи и после обнављања Патријаршије. Ширење се зауставило у другој половини XVI века, тржиште се донекле заситило, а крај века је донео економску

³⁴ Хронолошко разграничење циклуса у Божидаревој издавачкој активности у *Пет ђекоба српског шћампартрѐва*, 86-89. Документи о Виченцовим иницијативама: М. Милошевић, Нови извори, 238, 241-243.

³⁵ Д. Медаковић, *Графика*, 34 - 35.

³⁶ М. Милошевић, Нови извори, 244 - 245.

³⁷ Х. Поленаковић, Кара Трифун и издања Божидара Вуковића на терену Македоније, *Шћампартрска и књижевна дјелатност*, 177-179.

кризу у целом Османском Царству. Последица је била у новом таласу осиромашења и смањивању ионако скромне куповне моћи хришћанског становништва, чиме се тржиште књиге још више сузило.

Није нимало необично што немамо података о евентуалној конкурентској борби на тржишту књига. Изворна грађа је преоскудна, а мало је вероватно да је било услова за супарништво штампара који су паралелно деловали. Међутим, ако се посматра цело столеће од Октоиха Црнојевића до Стефана Паштровића може се запазити једно друго конкурентско суочавање на простору ћириличке књиге: надметање великих конфесија жељних да прошире свој утицај.

У почетку нема знакова ривалства. Штампарски прибор *de lettera schiava* из 1502. припадао је католичком свештенику у Дубровнику и дошао је завештањем у руке католичком свештенику.³⁸ У Дубровнику је 1514. тражена дозвола за покретање штампарије која би штампала латинске, евентуално грчке, а свакако књиге на српском језику "какав је у обичају код калуђера рашке вере у њиховим црквама". Требало је да слова буду као код Црнојевића "која су од свих хваљена и цењена". Тај подухват није остварен, али две године раније штампана је у Венецији несумњиво католичка књижица на народном језику и брзописном ћирилицом (тзв. босанчицом), садржала је "Официје од блажене дјеве Марије" и "Петнаест молитава свете Бригиде", а намењена је била крајевима под Турцима, пошто је и штампана *in littera et idiomate serviano*. Она је и доспевала у Србију. М. Пантић је упозорио на податак из 1544. који показује да су у Крушевцу међу стварима Петра Марковог, крзнара, били и "један словенски официј" и "један официј свете Бригиде на словенском".³⁹

Оданост православљу Божидача Вуковића посведочена је довољно његовим поговорима и његовим тестаментима. Његов син је чак ствари представљао тако као да је отац био од стране "једног сабора кнежева како црквених тако световних" био обавезан да покрене штампарију у оном језику и да се у њој штампају књиге Светога писма и друге католичке књиге на увеличање свете вере".⁴⁰ Он сâм је, међутим, у своје планове уносио католичку ревност неопходну у тражењу папске подршке и материјалне помоћи.

³⁸ Овај и следећи податак преузет је из М. Пантић, *Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији у XV и XVI веку*, *Споменица*, 45-46.

³⁹ М. Пантић, *наб. дело*, 46.

⁴⁰ М. Милошевић, *Нови извори*, 238.

Најјаче је била конфесионално обојена штампарска делатност протестаната у којој је српска компонента значајнија но што би се могло закључити на основу наше литературе. На другом месту сам настојао показати како су се протестанти суочавали са језичком стварношћу у свом настојању да јевтиним и масовном библијском и поучном књигом на језику који свако разуме продру у што шире масе верника.⁴¹ Они су у Ердељу упознали језик црквених књига, називали су га "Die Raczische Sprach", и осетили потребу да катехизам преводје на влашки језик. Разлику између књижевног и говорног језика били су склони да драматизују и на српском подручју, али је један учени Србин Димитрије, њихов присталица, саветовао да Стари и Нови завет не треба преводити, јер су књиге преведене и има их свугде. Препоручивао је да се преводје катехизми и збирке проповеди. С друге стране, у кругу протестантских штампара окупљених око барона Унгнада у Урагу код Тибингена, веровало се да се једним језиком може деловати на огромном простору од Литве и Московије до Цариграда. У практичном раду су уочавали разлике које су се показале и у епизоди са Димитријем. Овде није место да се о тим разликама подробно расправља⁴² али је потребно нагласити улогу ћириличног штампарства у сагледавању језичке ситуације и језичких односа. Примена великог изума присиљавала је људе да мисле на другачији начин, пре свега да прошире своје хоризонте.

Ћирилички део протестантског штампарства заслужује пажњу и због података о економској страни производње и ширења књиге. Поред других тешкоћа протестанти су били суочени са прогоном у католичким земљама па се и растурање књига морало обављати на прикривен начин. Ипак, користили су уобичајене канале, пре свега преко Венеције где су долазили људи из Грчке, Далмације и Дубровника, чија је улога у трговини ћирилским књигама одавно позната. Препоручивало се да књиге стигну на сајмове, нарочито на велики годишњи сајам у месту Дебритз (вероватно Дебрецин), где се као купци очекују Рутени и Рашани. Посебно се спомињу Срби (Ratzen) из

⁴¹ С. Ћирковић, Срби и рани протестантизам, *Зборник Матице српске за историју* 36 (1987) 7-24.

⁴² Утолико мање што имамо студије: А. Младеновић, Неке особине језика наших првих штампаних књига, *Црнојевића иштампарија и старо иштампариство*, 7 - 12; Г. Јовановић, О језику старих српских књига, *Пет векова српског иштампариства*, 53 - 60. У раду из претходне напомене пренео сам заплете настале око споменутог Димитрија, његовог превода и његових слова. Тамо је наведена и ранија литература о Димитрију.

Темишвара и места записаног као Sinich.⁴³ Међутим, у протестантским круговима заинтересованим за ширење књиге међу православце запажало се да су и хришћани и њихови свештеници тако сиромашни да се мало књига може продати. Тврдило се чак да се даље може продрети поклањањем него продајом књига.

Такав закључак не може да изненади после свега што је о ценама књига и трговини речено на претходним странама. Ово запажање протестантских мисионара потврђује закључак до кога смо дошли, наиме, да се круг потенцијалних купаца није ширио него сужавао. Тиме су нестајали услови за успешан рад, јер се уложена средства у постројења и материјал нису враћала кроз цену књиге. У томе је најопштији узрок замирања старог ћириличког штампарства, а посредно и објашњење велике разлике у улози коју је штампарство имало на Балкану и у развијеним европским земљама. Наслеђе средњег века, стара српска библиотека, дошла је до нас захваљујући преписивању и рукописним кодексима, од којих су многи настали у време патријарха Макарија, па чак и Пајсија. Мали број образованих људи у тешким економским приликама морао је остати веран традиционалном средњовековном начину умножавања заснованом на индивидуалном напору.

Sima M. Ćirković

CYRILLIC PRINTING AND THE CULTURE OF BALKAN SLAVS Summary

The paper examines the influence of the art of printing applied to the Cyrillic script on the cultural development of the Balkan Slavs. The invention was brought to the area relatively early, though in a period following the Turkish conquests when the general social situation had changed for the worse. Preservation of independence in the second half of the 15th century and close ties with Venice, the centre of European printing, predestined Montenegro to be the cradle of Cyrillic printing. Later history shows that in the printing trade there was neither a centre nor any continuity, except in the case of Božidar Vuković and his son, who had a printing shop in Venice and whose aim was to sell Cyrillic books in Serbia, Bulgaria, Macedonia and Hungary. Božidar had a

⁴³ I. Kostrenčić, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559-1565*. Wien 1874. 107.

standing relationship with Montenegro, the country of his origin, and, apart from acting as a representative of the Emperor Karl V, he was also engaged in trade. The publishing programme of the Cyrillic printing houses in the 16th century remained limited to the few liturgical books priests needed most. The prices of printed books were several times cheaper than those of manuscript codices, but still too high for the modest purchasing power of the oppressed population in Turkey. Božidar Vuković was the only publisher to introduce in some of his editions ("Compendium for Travellers") a broader range of texts. Inadequate response of the market is the only reason why the Cyrillic printing towards the end of the 16th century was declining and dying out. The capital invested in some of the editions would remain long tied up. The spreading of Protestant Cyrillic books in mid-16th century was also confronted with poverty as a major obstacle.